

THEOLOGIA BIBLICA

Debreczeni Ákos József*

Debrecen

A feltámadásképzet előfutárai Ozirisztől a kései Ízisz-kultuszig

Bevezetés

Tanulmányunkban a feltámadással, illetve a korai keresztyénséggel kapcsolatos elemekre összpontosítva vizsgáljuk Ozirisz, Ízisz és Szerápisz kultuszát. A tanulmány terjedelmesebb része a kultuszaik ismertetését tartalmazza, amelyet a kései Ízisz-kultusz és a korai keresztyénség közötti párhuzamok rövid bemutatása követi.

Ozirisz, Ízisz és Szerápisz istentriásza azáltal emelkedik ki a többi egyiptomi isten közül, mivel az élet és a halál istenei. Ozirisz az egyiptomi vallás legősibb istene. Ő az alvilág királya és a halottak bírója, aki fején koronával, kezében pedig jogart és korbácsot fogva tart ítéletet az előtte megjelenő holtak felett.¹ Misztériumkultusza szerint „beavatottjai Oziriszá lesznek. A beavatáskor a beavatott »meghal« és ily módon nyer halhatatlanságot.” Ez az alapja a halál utáni élet reménységének.

„A kegyes hívő Osiris sorsában részesül: »Amilyen igaz, hogy Osiris él [...], úgy él majd (e halott) is. Amilyen igaz, hogy Osiris nem halt meg, úgy nem fog meghalni ő sem.«”²

A kegyes hívő tehát reménykedett, hogy azonosul Oziriszsal, illetve halálával ő maga is Oziriszá lesz, vagy éppen abban, hogy Ízisz misztériumával kimenti magát a sors váltakozása alól, és jó túlvilági élete lesz. Ha pedig gyógyulásra vágyott, Szerápiszhoz fordulhatott. De egyes feljegyzések szerint a halál oka fellebbezés tárgyát képezte: akit kegyetlenséggel öltek meg, fellebbezhetett az istenség-

---

* Debreczeni Ákos József (Arad, 1998) a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (DRHE) folytatott teológiai tanulmányokat (2017–2023), jelenleg a DRHE Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: az ókori mediterrán világ feltámadásképe, a görög-római vallásosság feltámadásképzete, az Újszövetség túlvilágképe.

¹ Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Útitárs, Köln–Bécs 1969, 179–180.

² Uo. 180–181., ahol Kovács Károly Erman, Adolf: *Die religion der Ägypter. Ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden*. Walter de Gruyter, Berlin–Leipzig 1934, 218-ra hivatkozik.

hez és kérhette őt, hogy álljon bosszút a gyilkosokon. Ezek az egyiptomi kultikus elemek könnyen feloldhatták volna a keresztyénség misztériumait (a keresztség és a feltámadáshat együtt jelenik meg az 1Kor 15,29-ben). Pál apostol és a többi keresztyén tanító ezért is reagált hevesen erre. Krisztus evangéliumának relativizálása sokkal veszélyesebb lehetett számukra, mint annak tagadása.

1. Ozirisz

1.1. Az Ozirisz-kultusz gyökerei

Az Ozirisz-kultusz korai szakaszáról nem maradtak fent írásos bizonyítékok. A legkorábbi feljegyzést a piramisszövegekben találjuk, ahol már kiterjedt Ozirisz-képet láthatunk. Ozirisz ekkora már számos lokális istenség tulajdonságát egyesíti, számos kultushelye és kiforrott kultuszrendszere van. Feltételezhető, hogy Ozirisz elsősorban termékenységisten lehetett, majd tevékenysége folyamatosan bővült az átvett attribútumokkal. Heliopoliszban a Nagy enneád, a kilenc istenségből álló csoport tagjává lett. A piramisszövegekben már úgy láthatjuk Oziriszt, mint aki a túlvilági létet és a király feltámadását biztosítja: „Ébredj, Ozirisz, ébredj! Király, állj (fel), ülj (le)! Rázd le magadról a földet!”³ Az istenséget kossal és gabonával is azonosították. A leghíresebb gabonamúmiát, a gabona-Oziriszt Tutanhamon sírkamrájában találták meg: egy kicsi, fából készült szobor volt benne földel és gabonamagokkal.⁴ Ízisz és Ozirisz kultuszának legteljesebb képét Plutarkhosz nyújtja a *De Iside et Osiride* című munkájában,⁵ amelyet azonban „óvatosan kell kezelni”, mivel ez a mítosz hellenizált változata, ugyanis „a filozófusok általános szokásához hűen ő is filozófiai magyarázatokat fűz a mítoszhoz, és a szertartásokban is filozófiai jelentéseket vél felfedezni”.⁶ Tulajdonképpen neki is köszönhető Ízisz és Ozirisz hellenizálódása, akiknek kultusza később az eleuszi misztériumokhoz hasonlóan lett misztériumkultusszá.

³ *Piramisszövegek*, 1068a-b. 23. A Series of Food Texts, Utterances 487–502. In: *Sacred Texts. The Pyramide Texts*. <https://sacred-texts.com/egy/pyt/pyt25.htm> (angol fordításban; 2024. jún. 25.).

⁴ Watterson, Barbara: *Az ókori Egyiptom istenei*. Ford. Tóthné Vágó Tímea. Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen 2008, 63–64.

⁵ Magyar fordításban: Plutarchos: *Ízisz és Ozirisz*. Ford. Wojtilla Ágnes, Bollók János. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 16. Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékei, Budapest 1976. Plutarkhosz: *Ízisz és Ozirisz*. Ford. W. Salgó Ágnes. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa – Magyar Helikon, Budapest 1986.

⁶ Ferguson, Everett: *A keresztyénség bölcsője*. Ford. Zsengeller József. Osiris Kiadó, Budapest 1999, 226.

1.2. Ozirisz mítosza

Ozirisz mítosza, akárcsak a többi egyiptomi istenmítosz, szerteágazó képet mutat. A következőkben csupán a mítosz jelentős mozzanatait emeljük ki.

A mítosz szerint Ozirisz Egyiptom ősi uralkodója volt, aki szigorral és igazságossággal uralkodott. Ő tanította meg az embereket a földművelésre és az istenek tiszteletére. Hozzá kapcsolódik az ősi törvények megalkotása is.⁷ Testvére, Széth (görögül: Τυφών) csellel ölte meg őt, ládába zárt holttestét pedig a Nílusba dobta, amely leúszott a tengerbe. (A halált követően feleségének, Ízisznek még sikerült megtermékenyülnie férjétől. Ez a kiegészítést csak Plutarkhosz őrizte meg.) Amikor felesége és testvére, Ízisz tudomást szerzett férje eltűnéséről, keresésére indult. Búbloszban talált rá, holttestét hazavitte a búbloszi király palotájából, de Széth rátalált, feldarabolta, a darabokat pedig szétszórta az országban. Ízisz viszont fölku-tatta férje holttestének darabjait, és ott, ahol megtalálta a darabokat, mindenütt sírt készített számára. Csupán a nemi szervét nem találta meg, mivel azt egy hal nyelte le, ezért egy aranyfigurával helyettesítette.⁸

Ozirisz feltámadását kétféle hagyomány magyarázza: a klasszikus egyiptomi és a hellenizált, általában plutarkhoszi. Az előbbi szerint Ízisz és Nephthüsz gyűjtötték össze és rakták össze Ozirisz testrészeit, majd pedig feltámadt az istenség. Az utóbbi hagyomány szerint Hórusz, a fia küzd meg Széth istennel és legyőzi őt. Ezután Hórusz lement a holtak országába és bejelentette, hogy ő a törvényes uralkodó, és ez a bejelentés hozta mozgásba a halott Ozirisz lelkét.⁹ A piramiszövegek tanúsága szerint Hórusz a következőt mondta Ozirisznek: „Ozirisz! Elmentél, de visszajöttél; elaludtál, de felébredtetek; meghaltál, de újra élsz.”¹⁰

A két hagyomány látszólag ellentmond egymásnak. Az ókori Egyiptomban nem létezett a dichotóm vagy trichotóm antropológia, az embert mégis két részre osztották. Az embernek létezett egy *testi énje* (“corporeal self”) és egy *társadalmi énje* (“social self”). Ozirisz testi énjét Ízisz és Nephthüsz állítja vissza azzal, hogy összerakják a testrészeit. A társadalmi énjét fia, Hórusz állítja vissza azzal, hogy boszút áll érte és jogilag rehabilitálja apját.¹¹ A feltámasztott Ozirisz istenként ural-

⁷ Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Ford. Saly Noémi. Osiris könyvtár. Vallástörténet. 2., javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest 2006, 91. Czellar Katalin: *Élők, holtak, istenek háza*. Filum Kiadó, Budapest [2000], 106.

⁸ A mítoszhoz ld. még Kovács Károly: *i. m.* 180. Ferguson, Everett: *i. m.* 227.

⁹ Eliade, Mircea: *i. m.* 91–92. Czellar Katalin: *i. m.* 106.

¹⁰ *Piramiszövegek*, 1006. 22. A Miscellaneous Group, Utterances 453–486. In: *Sacred Texts. The Pyramide Texts*. <https://sacred-texts.com/egy/pyt/pyt25.htm> (2024. jún. 25.). (Saly Noémi fordítása).

¹¹ Smith, Mark: Resurrection and the Body in Graeco-Roman Egypt. In: Nicklas, Y. – Reiterer, F. V. – Verheyden, J. (eds.): *The Human Body in Death and Resurrection*. Deuterocanonical and Cog-

kodott tovább az alvilágban. Eliade szerint Ozirisz „szellemi személyként” éledt föl. Ettől kezdve Ozirisz biztosította a növények szaporító erejét, valamint a következő fáraó sikerességét és gazdagságát.¹² A fáraó minden esetben Ré fia volt, de halálával eggyé vált Ozirisszel.¹³

1.3. A feltámadásképzet kibontakozása

Az óbirodalmi piramisszövegek minden esetben csak a fáraó túlvilági életét garantálták. Tulajdonképpen csatlakoztak Oziriszhez, a régi uralkodóhoz, aki meghalt, de számára a halál nem volt végleges. Budge szerint ez a képzet szőtte át az óbirodalmi túlvilághitét, a fáraók konzerválására és a sírok berendezésére pedig azért is volt szükség, hogy a túlvilágon folytatni tudják a már itt megkezdett életüket.¹⁴ A fáraó Ré istenség fia volt, aki nem pusztul el a halállal, és új élet várja. Az új élet lehetett a csillagok között, de bárhol máshol is. A lélek (*ba*¹⁵) azt a kiváltságot élvezhette, hogy bárhova utazhatott.¹⁶ Kiemelkedő I. Pepi és I. Teti fáraók piramisszövegei, amelyek az Ozirisszel való egyesülést ábrázolják. A kapcsolatot a nevek egybeírásával is érzékeltették: a feliratok többször Ozirisz-Teti névvel hivatkoznak a királyra.¹⁷ A következő felirat jól illusztrálja, hogy Pepi Ozirisszá lett halála után: „Hórusz eljön, Tóth fölkel és fölemelik Oziriszt [Pepit] a helyére, az istenek két társasága közé állítják.”¹⁸

Ez a képzet egészen az első átmeneti korig (kb. Kr. e. 1980-ig) tartott, ahol a piramisszövegeket a koporsósözvegek váltják le, illetve egészítik ki. A Középbiradalom idejére már elterjedté váltak a koporsóra írt szövegek, de nemcsak a fá-

---

nate Literature, Yearbook 2009. Berlin and New York 2009 (27–42), 30. Smith szerint a mumiifikálás a testi én megőrzését jelentette.

¹² Eliade, Mircea: *i. m.* 91–92.

¹³ Az az aspektus, hogy a halott Ozirisszé lesz, a korai korokban csak a fáraót illette meg. Később azonban változott a felfogás, és már jómódú emberek is Ozirisszé lehettek haláluk után. Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*. Oxford University Press, Oxford 2017, 306–307.

¹⁴ Hasonló motívum jelenik meg az ószövegségi Seol-képben, ahol az árnylelkek megőrzik identitásukat. Amikor az Én-dóri halottidéző megidézi Sámuel, a prófétai köpenyében jelenik meg Saul előtt: „Egy öregember jön fölfelé, palástba burkolódzva” (1Sám 28,14).

¹⁵ A *ba* jelentése: „ami látható”. Az egész ember személyiségét jelenti. A *ba* az, ami szabadon tud mozogni, képes kapcsolatot teremteni az anyagi világgal. Mark Smith az εἰδωλον-nal hozza kapcsolatba. Bővebben: Smith, Mark: *Resurrection and the Body in Graeco-Roman Egypt*, 33.

¹⁶ Budge, E. A. Wallis: *Osiris and the Egyptian Resurrection*. Vol. I. Princeton Theological Seminary Library, Princeton 1911, 75–76. A fáraók követik Oziriszt az istenek közé.

¹⁷ Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, 542.

¹⁸ Budge, E. A. Wallis: *i. m.* 68. A fordítás a Budge által lefordított piramisszöveg alapján készült.

raók, hanem a magas rangú tisztségviselők között is. A két szövegcsoport közötti kapcsolat még nem tisztázott. Vannak átfedések a két csoport között, de a koporsószövegek más hagyományokból is táplálkoztak.¹⁹ A koporsószövegek megjelenésével az átlagember is, aki nem volt Ré fia, részesülhetett a túlvilági feltámadásban, ő is Oziriszá válhatott. Mivel Oziriszt ekkor már összekapcsolták a termékenységkultusszal, a halott ember Oziriszt követve gabona képében született újra. A halott részesült Oziriszből, úgymond belőle „hajtott ki”. Ezt a vágyat a 269. fejezet a következőképpen rögzíti:

„XY az élet kénéje, mely Oziriszből sarjadt, Ozirisz mellkasán nőtt, mely élteti az embereket, megisteníti az isteneket, átlényegíti az akhokat,²⁰ mely élelemmel látja el ka²¹ urait, a (túlvilági) vagyon urait, mely áldozati süteményt biztosít az akhok számára, mely erőben tartja az élőket, megerősíti az élők testét. XY füstölt gabonában él, XY az élő füstölt gabonája. XY él és gyarapszik Geb²² mellkasán, XY vágy az égben és a földön, a vízben és a megművelt földön van. Ízisz hasznos Hórusza, istene számára, barátságos (...?) Hóruszhoz, istenéhez. XY él, előjön Oziriszként, gabonává változik.”²³

A túlvilágon a halottak Oziriszként elpusztíthatatlan állapotba kerülnek, úgymond megistenülnek, akárcsak Ré fiai, akik halálukkal Oziriszek lettek.²⁴

Ezt az örökséget az Újbirodalom idejében keletkezett *Halottak Könyve* viszi tovább. Ezek a szövegek kifejezetten nem királyi származású emberek túlvilági életét és vágyait írják le, és nagyon hasonlítanak a már tárgyalt piramis-, illetve a koporsószövegekre is. A *Halottak Könyvében* már megjelennek az illusztrációk is. A *Halottak Könyve* változatos képet mutat a túlvilágról, s az évszázadok során keletkezett szövegeknek több változata is fennmaradt.²⁵ A *Halottak Könyve* útmutatást adott a túlvilági utazónak, hogy sikeresen kiállja a szív megmérésének próbáját.²⁶ A 17. mondásban a halálból való visszatérés gondolata tükröződik. A halottnak az a vágya, hogy élő *baként* térjen vissza a halálból.

¹⁹ Kóthay Katalin Anna – Gulyás András: *Túlvilági és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Bíbor Kiadó, Miskolc 2007, 116.

²⁰ Az *akb* lélekszerű alkotóelem és a megdicsőült halottra használatos fogalom, aki isteni tulajdonságokkal rendelkezett.

²¹ A *ka* összetett fogalom, életerőnek is megfeleltethető. A születéssel jön létre, de a halál után is tovább él. A *ka* vette magához a halotti áldozatokban bemutatott ételt.

²² Geb földisten, Su és Tefnu fia, Nut égistennő férje, többek között Ozirisz atyja.

²³ 269. koporsószöveg. Kóthay Katalin Anna – Gulyás András: *i. m.* 118. (Kóthay Katalin Anna fordítása.)

²⁴ Vö. Eliade, Mircea: *i. m.* 92.

²⁵ Kóthay Katalin Anna – Gulyás András: *i. m.* 123–124.

²⁶ Eliade, Mircea: *i. m.* 99.

„Ki- és visszajönni a halottak helyéről, megdicsőülni a tökéletes Nyugaton. Ozirisz követői között lenni; elégedettnek lenni Unennefer²⁷ táplálékával, kijönni nappal, átváltozni bármely alakká, melyé csak át kíván alakulni; szenet-játékon²⁸ játszani, a sátorban üldögelni, élő *baként* eljönni, XY által, a halált követően.”²⁹

A vizsgált szövegekben az egyiptomi feltámadáskép általánosodását figyeltük meg. Míg a piramisszövegekben csak a fáraó, Ré fia válhatott halálában Ozirisszé, addig a *Halottak Könyvében* már egy fáraót sem találunk, csak átlagos halandókat, akik nem Ré fiai, de halálukban ők is Ozirisszé lettek. Ezáltal a feltámadáskép az egyéniről a kollektív felé haladt. Akik életük folyamán hűen követték Oziriszt, megtették, amit kultusza kívánt, azokra a túlvilágon is isteni élet várt. A halálban eggyé lettek Ozirisszel, a halott *akbjja*, *baja* és *kaaja* az istenség attribútumait öltötte magára.³⁰ A halott léte nem korlátozódott a sírra vagy éppen az alvilágra, létük az egész mindenséget átjárta.³¹ Ozirisz jóvoltából minden halott királyi sorsot tudhatott magáénak a túlvilágon.³² Ezzel a lépéssel már nemcsak a halál demokratizálódott, hanem a túlvilághit is: az istenség sorsára juthatott bármely halandó ember.³³

Ahogy a fentiekben már utaltunk rá, Ozirisz és Ré között kapcsolat állt fenn. A királyok Ré fiai voltak, de halálukkal Oziriszekké lettek. Ozirisz átvette Rétől az alvilág uralmát, ő lett az Igazság Ura. Ez a helycsere feszültséget eredményezett Ré és Ozirisz között. Az Újbirodalom korára ez a feszültség földoldódott. A két istenség egységben jelenik meg.³⁴ Ezt az egységet tanúsítja a Nefertiti sírjában található felirat: „Ré mikor Oziriszben nyugovóra tért [...] Ozirisz az, amikor Rében nyugovóra tért.”³⁵ A két istenség elválaszthatatlan lett egymástól, egyazon rendszerben mozgott mind a kettő. A lenyugvó, majd felkelő Nap és Hold az élet és halál körforgását szimbolizálta.³⁶ Ré halálával Ozirisszé vált, de ez az egyesülés tökéletesen teljes volt: „egy szájjal tudnak beszélni”. Ez az egyesülés Oziriszre

²⁷ Ozirisz egyik jelzője „mindig tökéletes létező”, a halál után létező isten és az ő életereje.

²⁸ Táblajáték, amely azt a versenyt szimbolizálja, hogy ki ér hamarabb Oziriszhez.

²⁹ *Halottak könyve*, 17. Kóthay Katalin Anna – Gulyás András: *i. m.* 124. (Gulyás András fordítása.)

³⁰ Smith, Mark: *Resurrection and the Body in Graeco-Roman Egypt*, 39–40.

³¹ Uo. 40.

³² Eliade, Mircea: *i. m.* 100.

³³ A túlvilág demokratizálódásáról bővebben: Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, 170–270.

³⁴ Ez az egyesülés nem egyedülálló, a legismertebb isten-egység a Ré-Ammon páros.

³⁵ Hornung, Erik: *Az egy és a sok. Az egyiptomi istenvilág*. Ford. Bechtold Eszter. Typotex, Budapest 2009, 74.

³⁶ Eliade, Mircea: *i. m.* 100.

is hatással volt, ő lett az éjszakai nap, amely álmukból ébreszti föl a halottakat. Ozirisz-Ré alvilági jelenléte biztosította, hogy ne következzen be a második halál: „Én vagyok a legidősebb fiad, aki látja titkaidat, az istenek királyaként jelentem meg, és nem halok meg újra a halottak birodalmában.”³⁷

Az Ozirisz-kultusz már a hellenizáció előtt kibontakoztatta a halál legyőzésének lehetőségét és a feltámadás elengedhetetlenségét. Ré istenséget is képes volt magába olvasztani egy kis időre, hogy felruházza magát a felkelő nap attribútumával. Ozirisz térhódítása mintegy kétezer évig volt töretlen. A hellenizáció bekövetkeztével egy mesterségesen alkotott istenség igyekezett letaszítani trónjáról Oziriszt.

1.4. Szerápisz mint az új Ozirisz?

Szerápisznak mint új istenségnek a születése profán módon történt: a hellenizációt követően I. Ptolemaiosz Szótér (Kr. e. 367–282) uralkodó (Kr. e. 305–282) ötleteként született meg. Az új istenség feladata az volt, hogy kapcsolatot teremtsen az egyiptomi és görög vallás között.³⁸ Hogy mind a két népközösség és vallási rendszer számára elfogadható legyen, Ozirisz, Ápisz, Zeusz és Hadész tulajdonságait kellett egyesítenie magában. Neve az Ozirisz és a Memphisben tisztelt bikaisten, Ápisz „frigyéből” született. Nagy Sándor nyomán a Ptolemidák is kiemelten tisztelték Ápisz bikát. Halálát követően Ápisz Ápisz-Ozirisszá vált, s ezzel olyan istenpáros született, amelyből később önálló istenség lett. Érdekesség, hogy egyetlen más istenpárosból (Ré-Ammon, Ozirisz-Ré) sem fejlődött ki új istenség.³⁹ Azonban Szerápisz ezentúl Aszklépiosz és Dionüszosz attribútumait is magára ölti. Ez a „hibrid” istenség nem vált népszerűvé az egyiptomiak körében.⁴⁰ Alexandriai szentéje, a Szerapeion a görög, majd római zarándokok számára lett központi kultuszhely, akik Ozirisz fiaként tekintettek rá.⁴¹ Ez később olyannyira föloldódott, hogy Rómában Ízisz társának tekintették. Ahogyan fentebb megállapítottuk, Ozirisz tovább élt Szerápisz mellett. Az egyiptomiak tovább

³⁷ *Halottak könyve*, 97, 44. mondás, részlet. *Az Egyiptomi Halottak Könyve. Ani papyrusza*. Ford. Bartos Fruzsina és Egedi Barbara. Szerk. Kárpáti Gábor Csaba. Bibliotheca Hermetica. Helikon Könyvkiadó, Budapest 2022.

³⁸ Peacock, David: The Roman Period. In: Shaw, Ian (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2004, (414–436) 429.

³⁹ Pfeiffer, Stefan: The God Serapis. In: McKechnie, Paul – Guilleme, Philippe (eds.): *Ptolemy II Philadelphus and His World*. Mnemosyne: supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity, vol 300. Brill, Leiden–Boston 2008, (387–408), 389.

⁴⁰ Az egyiptomiak számára Szerápisz a hellenizált Ozirisz maradt, nem tekintették új istenségnek.

⁴¹ Watterson, Barbara: *i. m.* 75.

tisztelték Ozirisz néven; Szerápisz megjelenése nem változtatott a túlvilágképzeten. A Ptolemaidák korában nincs bizonyíték arra, hogy e két istenséget felváltva említették volna a halotti szövegekben. Ez majd csak a római korban tették meg. Szerápisz és Ozirisz párosa a Louvre C 278-as sztéléjén jelenik meg. A felirat három halász történetét örökíti meg, akiket megöltek, és hajójukat tűzben áldozták fel Ozirisznek. A halott halászok ekképpen könyörögtek: „Jöjj segítségünkre, urunk, Szerápisz!”⁴² Valószínűleg az alvilág urához kiáltottak, hogy segítsen nekik megtalálniuk útjukat az alvilágban. A 3166-os alexandriai sztélé szövege szerint egy egyiptomi halott kislány, Tphusz a következőt mondja: „Szerápisz úrhoz fellebbezek [intézem panaszomat]!”⁴³ Bár kis számban, ezek a feliratok azt mutatják, hogy Szerápisz és Ozirisz között nem mindig volt éles határ.⁴⁴

Szerápiszt szakállas görög férfiként ábrázolták.⁴⁵ Temploma, a szerapejon (σεραπειον; lat. *serapeum*) görög mintára készült egyiptomi elemekkel, és a papok szintén egyiptomi mintára végezték a neki kijáró szertartásokat, amelyekben „megmaradt az idegenség varázsa, és sohasem veszítették el (különösen Ízisz) az egyiptomi légműt”.⁴⁶ Kultusza tehát egyiptomi és görög elemek szinkrézise volt. Szerápisz mítosza kezdetleges.⁴⁷ Szerápisz csupán I. Ptolemaiosz számára jelent meg álomban kétszer, és ennek hatására engedelmeskedett neki, aki azt parancsolta, hogy szobrát, amelyet Szinopében Plutóként tiszteltek, hozzák át Alexandriába. Szerápisz és Ízisz kultuszát már a szobor felállítása előtt gyakorolták Alexandriába, a szoborral Szerápisz új formában, Ízisz fiaként volt jelen hívei között. Ezzel sikerült kiküszöbölni Ozirisz végleges elfeledését, Szerápisz kultusza pedig Ozirisz és Ízisz mítoszának szilárd alapjaira került,⁴⁸ és Kr. e. 180-ban hivatalos városi kultusszá lett. A hellén istenség és a hellenizált anyaistenség, Ízisz kultusza futótűzként ter-

⁴² Bernard, Étienne: *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie au Musée du Louvre*. Éditions du CNRS, Paris 1982, 139.

⁴³ Landuyt, Kristen van: The Soter Family: Genealogy and Onomastics. In: Vleeming, Sven P. (ed.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Papyrologica Lugduno-Batava, Volume 27. Brill, Leiden–New York 1995, (69–82) 79.

⁴⁴ Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, 403.

⁴⁵ Egyes kutatók szerint Szerápisz ábrázolása hatással volt a korai Jézus-ábrázolásokra. Sőt egyesek véleménye szerint a keresztyén Jézus éppen Szerápisz egyetemessé válása közben jelent meg hozzá hasonló aspektusokkal. Ezért Szerápisz nem emelkedhetett Zeusz helyére, és kései kultusza a kereszténységgel ért véget.

⁴⁶ Ferguson, Everett: *i. m.* 226.

⁴⁷ Kovács Károly szerint „Szerapisznek nem volt külön mítosza, hívei azonban egyfelől Zeusszal, és különféle napistenségekkel, másfelől alvilági istenségekkel azonosították. [...] Ha mítosza nincs is, annál többet beszélnek cselekedeteiről az aretológiák.” (Az aretológia az istenségek csodálatos képességeinek, aretájának és csodatételeinek felsorolása.) Kovács Károly: *i. m.* 182.

⁴⁸ Pfeiffer, Stefan: *i. m.* 393–394.

jedt tovább a görög nyelvű területeken.⁴⁹ Mark Smith kimutatta, hogy Szerápisz személye nem volt közvetlen hatással Oziriszra. Azonban közvetett módon hatott rá:

„[...] már nem a passzív Oziriszt látjuk, akit másoknak kell megvédeniük a veszélyektől, hanem egy aktív istent, egy királyt, akitől elvárják, hogy meghallgassa alattvalói kéréseit, és erőfeszítést tegyen érdekükben.”⁵⁰

Ozirisz személyének természetes fejlődése, emberközelsége vezetett el odáig, hogy kapcsolatba hozzák Szerápiszsal, akiben a már említett istenségek tulajdonságai ötvöződtek. Ő egyben gyógyító, termékenységhozó, halált legyőző és feltámadó istenség volt, aki híveit utazásaik, főként hajózásaik közben segíti csodálatos módon és kimentí őket különféle bajokból, sőt még a sorssal szemben is védelmet nyújt nekik, viszont azt is állították, hogy megbünteti és betegséggel sújtja azokat, akik nem engedelmkednek főleg álomban adott utasításainak.⁵¹ Ezek a tulajdonságok eddig csak részben képezték bizonyos istenek alaptulajdonságait. Ozirisz a halál ura volt és a termékenység istene, de nem gyógyított. Szerápisz viszont minden olyan isteni tulajdonsággal rendelkezett, amely biztosította híveinek boldog földi és túlvilági életét. A görögök Zeust, Plutót, Dionüszoszt és Aszklépioszt egy személyben láthatták benne.⁵² Azonban kultusza mégsem lett önállóvá, mivel igazából nem volt mitológiája, s ezért egy segítő társistenségre, Íziszre szorult. A két istenség legtöbb esetben istenpárosként jelenik meg.⁵³ A legkorábbi görög nyelvű felirat is így említi meg őket: „Delok[lész elkészítette (a szobrot)]. Arisztodémosz az athéni Dio[...]osz fia, Szerápisz és Ízisznek (szentelte).”⁵⁴

⁴⁹ Ferguson, Everett: *i. m.* 225–226.

⁵⁰ Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, 418.

⁵¹ Kovács Károly: *i. m.* 182.

⁵² Egyes kutatók szerint Jézus alakja Szerápiszból eredeztethető, akiben a Szerápiszéhoz hasonló tulajdonságok ötvöződtek. Timothy Freke és Peter Gandy monográfiája ezzel a szemlélettel vizsgálja Jézus alakját. Ld. bővebben: Freke, Timothy – Gandy, Peter: *The Jesus Mysteries: Was the “Original Jesus” a Pagan God?* Thorsons, London 2000.

⁵³ Ízisz és Szerápisz kapcsolata nem egyértelmű. Van, ahol istenpárosként jelenik meg, de van, ahol anya–fiú párként. Az istenség névváltoztatása talán némi magyarázatot ad erre. Ozirisz–Apisz minden esetben Ízisz férjeként jelenik meg, s eközben Szerápisz gyermeke is. Egyes kutatók azt feltételezik, hogy Ozirisz–Apisz és Szerápisz két külön istenség volt, és csak az azonos attribútumok és hasonló nevük miatt olvadtak össze. Az Ozirisz–Apisz inkább az egyiptomi vallásban terjedt el, míg Szerápisz a görög–római vallásosságban vált ismerté.

⁵⁴ A töredékes feliratot Pfeiffer rekonstruálásában közöljük. Étienne, Bernard: *Inscriptions grecques d’Alexandrie ptolémaïque*. Bibliothèque d’Étude 133. Institut français d’archéologie orientale, Le Caire 2001, No. 2. Pfeiffer, Stefan: *i. m.* 394.

Mivel Szerápisz később Ízisz kultuszában kap társszerepet, a következőkben Ízisz kultuszát ismertetjük röviden.

1.5. *Ízisz indikátorszerepe*

Ízisz szerepét Ozirisz mítosza kapcsán tisztáztuk. Tulajdonképpen ő az, aki sok fáradtság árán menti meg férjét a haláltól. Amint összeilleszti testrészeit, Ozirisz életre kel és az alvilág urává lesz. Ízisznek segítői szerep jutott, de ő maga soha nem lett az alvilág királynőjévé. Egyetemes kultusza révén később az egész univerzum uralkodójává lett. Minden istennőben valójában Íziszt tisztelték.⁵⁵ Az istennő tisztelete elég korán meghódította a mediterrán világot, s mivel alakja sokrétű volt, könnyen beleilleszkedett a már tisztelt istennők sorába. Apuleius híres művében, *Az aranyszamárban* felsorolja, hogy Íziszt mihez hasonlítva tisztelték. Annak ellenére, hogy tiltották, tisztelete széles körben elterjedt a Római Birodalomban is. Kiemelendő Britannia, ahol csupán Mithrász vette fel vele a versenyt. Ízisz a birodalom legtávolabb lévő szegletéig is eljutott.⁵⁶ Amikor Ízisz kései kultuszáról beszélünk, jobb, ha az Íziszek kultuszáról beszélünk, mivel a tradicionális egyiptomi Ízisz-kultusz mellett megjelent a hellenizált változata, akit később Rómában is tiszteltek.⁵⁷

Ízisz tisztelete minden korban és minden földrészen sajátos jelleget öltött, mivel minden nép a saját istennőjét látta benne. Ezért sem beszélhetünk egységes Ízisz-kultuszról, hiszen minden nép a saját képére formálta az istennőt, akinek mítosza megmaradt, sőt sajátos módon továbbfejlődött. Ízisz nem ígért követőinek feltámadást, csak halál utáni áldást. Ízisz és Ozirisz kultusza tulajdonképpen egészítette egymást. Ízisz nem is adhatott feltámadást, mivel a feltámadás helye férjének felségterülete volt. Ő csak boldog életet és halál utáni áldást ígért. Akit beavattak misztériumába, fölszabadult a sors hatalma alól és az istennő uralma alá tartozott. Ez egyedülálló gondolat, mivel még a görög isteneknek is alá kellett vetniük magukat a sors hatalmának.⁵⁸

2. A kései Ízisz-kultusz és a korai keresztyénség kapcsolata

Feltételezhető, hogy a korai keresztyénség kapcsolatba kerülhetett Ízisz és Ozirisz kultuszával. Ahogyan fentebb láthattuk, ekkor már Ízisz istennő került a középpontba. Szinte az egész mediterrán világban tisztelték valamilyen formá-

⁵⁵ Ferguson, Everett: *i. m.* 232.

⁵⁶ Watterson, Barbara: *i. m.* 83.

⁵⁷ Bommas, Martin: Isis, Osiris, and Serapis. In: Riggs, Christina (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2012, (419–435) 648–649.

⁵⁸ Ferguson, Everett: *i. m.* 231.

ban. A rómaiakhoz hasonlóan a korai keresztyénség is veszélyesnek ítélte Ízisz kultuszát. Ezt az ellenszenvet tükrözi az *Egyiptomi evangélium* apokrif irat, amelyet Órigenész, Hippolütosz, Epiphániosz is megemlít, Alexandriai Kelemen pedig idéz is belőle részleteket *Sztrómateisz* című könyvében. Az *Egyiptomi evangélium* szerint Jézus azért jött, hogy „lerontsa az asszonyi lény munkáját”.⁵⁹ Az éles elhatárolódást Ízisz és feltételezhetően Szerápisz gyógyító ereje válthatta ki. Ízisz hatalmas monopóliummal rendelkezett. Bár a klasszikus főistenség Zeusz maradt, a hétköznapokban Ízisz és Ozirisz kultusza határozta meg a társadalmat, ahogyan előtte és vele egy időben Mithrász kultusza. Az istennő olyan sokrétű volt, hogy szinte már fölöslegessé tette a többi istenség létének szükségességét. Ha ebben a korban egy római polgár monoteista lett volna, nagy valószínűséggel Ízisz lett volna az egyetlen istene.

Ronald H. Nash szerint élénk képzelet kell ahhoz, hogy párhuzamokat lássunk Jézus és Ízisz között.⁶⁰ Jézus feltámadását valójában nem lehet egy az egyben megfeleltetni Ízisz és Ozirisz kultuszával. A párhuzamok számos kutató szerint valóságok, és úgy vélekednek, hogy ezek az egyiptomi kultusból kerültek át az ókeresztyén hitvilágba.⁶¹

A következőkben két olyan Pál által jelzett mozzanatot vizsgálunk meg a Korinthusiakhoz írt első levélből, amelyek nehezen érthetők, és talán Ízisz kultuszával lehet magyarázni őket. Köztudott, hogy Ízisz kultuszát Korinthusban is gyakorolták, ugyanis ezt tárgyi leletek is bizonyítják.⁶² Pál apostol ezekre a veszélyes és vonzó misztériumkultuszokra utalt levelében, és egyértelművé tette a gyülekezet tagjai számára, hogy ezekről távol kell maradniuk. Ebben az esetben tehát csupán utalás szintjén szerezhetünk tudomást Ízisz kultuszáról.

Az első nehezen érthető textus az 1Kor 11,5–6. Ebben a szakaszban Pál apostol a nők fejének befedéséről beszél. Szerinte a fedetlen fő annyira utálatos, mint a borotvált (ξυρᾶσθαι) női fej: „És minden asszony, aki fedetlen fővel imádkozik vagy prófétál, szintén szégyent hoz a fejére, mert ugyanolyan, mintha megnyírták volna. Mert ha az asszony nem fedi be a fejét, akkor vágassa le a haját, ha pedig szégyen az asszonyra hajának levágása vagy leborotválása, akkor fedje be a fejét!”

⁵⁹ Alexandriai Kelemen: *Sztrómateisz*, III. 63,2. További részleteket a következő helyeken idéz: 45,3; 64,2; 66,1; 92,1.

⁶⁰ Nash, H. Ronald: *The Gospel and the Greeks: Did the New Testament Borrow from Pagan Thought?* Student Library. 2nd edition. P & R Pub., Phillipsburg, N. J. 2003, 128.

⁶¹ Jackson, Lesley: *Isis: Eternal Goddess of Egypt and Rome*. Avalonia, London 2016, 256–259.

⁶² Bricault, Laurent – Veymiers, Richard: Isis in Corinth: The Numismatic Evidence, City, Image and Religion. In: Bricault, Laurent – Versluys, Miguel John – Meyboom, Paul G. P. (eds.): *Nile Into Tiber: Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14, 2005*. Brill, Leiden 2007, (392–413), 403–404.

Pál apostol tehát azt rendeli el, hogy az imádságot mondó, illetve profétáló nők feje legyen befedve. Több freskó bizonyítja, hogy Ízisz papnőinek borotvált fejjel kellett végezniük szolgálataikat.⁶³ Bár ez nem volt általános a papnők esetében, nem zárhatjuk ki, hogy Korinthusban ilyen módon történt Ízisz istennő szolgálata. Ebben a perikópában Pál apostol nem véletlenül fektet ilyen nagy hangsúlyt a liturgiára, az istentisztelet és az úrvacsora menetére.

A második nehezen érthető szövegrészlet, amelyet szintén Ízisz kultusza magyarázhat, a halottakért való megkeresztelkedés az 1Kor 15,29-ben: „Különbem mi értelme van annak, hogy a halottakért megkeresztelkednek (βαπτίζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν)? Ha a halottak egyáltalán nem támadnak fel, miért keresztelkednek meg értük? Pál apostol negatív példának hozza fel a halottakért való megkeresztelkedés gyakorlatát, hiszen ha a halottak nem támadnak fel, akkor észszerűtlenség az értük való megkeresztelkedés gyakorlata. Ízisz és Ozirisz kultuszában is gyakorolták a bemeztetés szertartását. A beavatott Ozirisz halálában részesült, amely vízben következett be. A víz tehát a Nílust szimbolizálta.⁶⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy a két bemeztetési szertartás között nem volt közvetlen kapcsolat. Pál apostol számára ez a közvetett kapcsolat is veszélyes volt, mivel hasonló szertartással az apostolok más keresztiséget és más feltámadást hirdettek. Ez a hasonlóság megzavarhatta a gyülekezetet. Ezért a feltámadás és a keresztiség kapcsolata az 1Kor 15-ben is kiemelkedően fontos.

A felsorolt példákon keresztül azt láthatjuk, hogy Ízisz és Ozirisz kultusza el-lenszenvet váltott ki a korai keresztényiség tanítóiból. A pogány kereszténynek feltételezhetően jól ismerték Ízisz és Ozirisz kultuszát, és lehettek közöttük olyanok, akik korábban az ő kultuszuknak hívei voltak. A hatalmas veszélyt a hasonló külső elemek és az eltérő teológiai interpretáció okozta. Bár mind a két kultusz vízről, alámerülésről és feltámadásról beszélt, a kultikus elemeik teológiája merőben eltért egymástól.

Összegzés

A vizsgált egyiptomi kultuszokban hangsúlyt kapott a halál utáni boldog élet és a feltámadás. A halottak egyesülhettek Ozirisszal és benne találhattak végső nyugalmat. Ízisz beavatottjai pedig fölszabadulhattak a sors kegyetlen hatalma alól.

⁶³ A borotvált fejű papnőket ábrázoló freskó található az Iseum Campensében és a Pompejiben feltárt Ízisz-templomban is.

⁶⁴ Pearson, W. R. Brook: *Baptism and Initiation in the Cult of Isis and Sarapis*. In: Porter, Stanley E. – Cross, Anthony R. (eds.): *Baptism, the New Testament and the Church: Historical and Contemporary Studies in Honour of R. E. O. White*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 171. Sheffield Academic Press, Sheffield 1999 (42–62) 51–57.

Szerápiszban azt az emberközeli istenséget lehetett megtalálni, aki foglalkozik a halandó emberrel. Az istentriász hatalma lefedte az emberi élet kardinális részeit, és kultuszuk ezért is lehetett hosszú időn keresztül uralkodó. A misztériumokhoz való csatlakozás viszonylag könnyű és bárki számára elérhető volt, s ezért is okozhatott zavart az első keresztyén gyülekezetekben.

Az Ízisz és Ozirisz kultuszában gyakorolt bemerítés és a keresztyénség által gyakorolt keresztség külső elemei közötti hasonlóság miatt az a veszély állt fenn, hogy Jézus Krisztus e pogány istenségekhez hasonló. Ezért volt sürgető tisztázni, hogy a látszólagos párhuzamok mögött eltérő teológiai tartalom rejlik.

A zsidó gyökerű keresztyén hit teoretikusabb volt, mint az egyiptomi, ahol a kultikus cselekmény volt mérvadó. Pál apostol és a többi keresztyén tanító „teoretikus” teológiája összességében hatásosabbnak és meggyőzőbbnek bizonyult, mint az egyiptomi kultikus teológia, bár tény, hogy mindkettő hasonló elemeket és képeket használt.

Felhasznált irodalom

- A Miscellaneous Group, Utterances 453–486. In: *Sacred Texts. The Pyramide Texts*. <https://sacred-texts.com/egy/pyt/pyt25.htm> (2024. jún. 25.).
- A Series of Food Texts, Utterances 487–502. In: *Sacred Texts. The Pyramide Texts*. <https://sacred-texts.com/egy/pyt/pyt25.htm> (2024. jún. 25.).
- Az Egyiptomi Halottak Könyve. Ani papirusza*. Ford. Bartos Fruzsina és Egedi Barbara. Szerk. Kárpáti Gábor Csaba. Bibliotheca Hermetica. Helikon Könyvkiadó, Budapest 2022.
- Bernand, Étienne: *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie au Musée du Louvre*. Éditions du CNRS, Paris 1982.
- Bommas, Martin: Isis, Osiris, and Serapis. In: Riggs, Christina (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2012, 419–435.
- Bricault, Laurent – Veymiers, Richard: Isis in Corinth: The Numismatic Evidence, City, Image and Religion. In: Bricault, Laurent – Versluys, Miguel John – Meyboom, Paul G. P.: *Nile Into Tiber: Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14, 2005. Brill, Leiden 2007, 392–413.
- Budge, E. A. Wallis: *Osiris and the Egyptian Resurrection*. Vol. 1. Princeton Theological Seminary Library, Princeton 1911.
- Czellár Katalin: *Élők, holtak, istenek háza*. Filum Kiadó, Budapest [2000].
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Ford. Saly Noémi. Osiris könyvtár. Valástörténet. 2. javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest 2006.

- Ferguson, Everett: *A kereszténység bölcsője*. Ford. Zsengeller József. Osiris Kiadó, Budapest 1999.
- Freke, Timothy – Gandy, Peter: *The Jesus Mysteries: Was the "Original Jesus" a Pagan God?* Thorsons, London 2000.
- Hornung, Erik: *Az egy és a sok. Az egyiptomi istenvilág*. Ford. Bechtold Eszter. Typotex, Budapest 2009.
- Jackson, Lesley: *Isis: Eternal Goddess of Egypt and Rome*. Avalonia, London 2016.
- Kóthay Katalin Anna – Gulyás András: *Túlvilági és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Bíbor Kiadó, Miskolc 2007.
- Landuyt, Kristen van: The Soter Family: Genealogy and Onomastics. In: Vleeming, Sven P. (ed.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. Papyrologica Lugduno-Batava, Volume 27. Brill, Leiden–New York 1995, 69–82.
- Nash, H. Ronald: *The Gospel and the Greeks: Did the New Testament Borrow from Pagan Thought?* Student Library. 2nd edition. P & R Pub., Phillipsburg, N. J. 2003.
- Pearson, W. R. Brook: Baptism and Initiation in the Cult of Isis and Sarapis. In: Porter, Stanley E. – Cross, Anthony R.: *Baptism, the New Testament and the Church: Historical and Contemporary Studies in Honour of R. E. O. White*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 171. Sheffield Academic Press, Sheffield 1999, 42–62. 51–57.
- Peacock, David: The Roman Period. In: Shaw, Ian (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2004, 414–436.
- Pfeiffer, Stefan: The God Serapis. In: McKechnie, Paul – Guillame, Philippe (eds.): *Ptolemy II Philadelphus and His World*. Mnemosyne: supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity, vol 300. Brill, Leiden–Boston 2008, 387–408.
- Plutarkhosz: *Ízisz és Ozirisz*. Ford. W. Salgó Ágnes. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa – Magyar Helikon, Budapest 1986.
- Plutarchos: *Ízisz és Ozirisz*. Ford. Wojtilla Ágnes, Bollók János. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 16. Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékei, Budapest 1976.
- Smith, Mark: *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*. Oxford University Press, Oxford 2017.
- Smith, Mark: Resurrection and the Body in Graeco-Roman Egypt. In: Nicklas, Y. – Reiterer, F. V. – Verheyden, J. (eds.): *The Human Body in Death and Resurrection*. Deuterocanonical and Cognate Literature, Yearbook 2009. Berlin and New York 2009, 27–42.
- Watterson, Barbara: *Az ókori Egyiptom istenei*. Ford. Tóthné Vágó Tímea. Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen 2008.

This study examines the Egyptian vision of resurrection, initially developed in the cults of the gods Isis and Osiris. In this belief system, the deceased could unite with Osiris and find eternal rest in him. Initiates of Isis could escape the cruel power of fate, and Serapis, a near-human deity, offered a connection to mortal man. The mysteries were relatively easy to join and accessible to all, which sometimes led to confusion in the early Christian churches. The cult of Isis and Osiris spread rapidly throughout the Mediterranean. In contrast, the apostle Paul, in his letters to the Corinthians, had to clarify the Christian doctrine of resurrection.

Keywords: resurrection, Isis, Osiris, Serapis, New Testament, Apostle Paul, Corinthian letters.